

Кульчицький С., Міщенко М.
УКРАЇНА НА ПОРОЗІ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ. –
К.: ЦЕНТР РАЗУМКОВА, 2018. – 232 с.

Співробітництво істориків із представниками інших гуманітарних дисциплін не часто дає однозначно позитивний результат. Зазвичай кожен із співавторів-колеґ по гуманітарному цеху залишається в межах свого наукового поля й навіть текстуально можна визначити, де пише історик, а де, наприклад, соціолог або політолог. Відповідно, читач отримує сукупність сюжетів, з яких має сам вибудовувати загальну картину дослідницького поля. Написана авторитетними фахівцями – істориком Станіславом Кульчицьким і соціологом Михайлом Міщенком – монографія, безперечно, виняток із цієї закономірності.

Актуальність заявленої тематики безумовна, особливо зараз, коли державна євроінтеграційна стратегія починає приносити успіхи та підтримується більшістю українських громадян. Адже з кожним кроком уперед треба вирішувати дедалі складніші питання й розуміння їх глибини та історичної ретроспективи стає вкрай важливим. Із цієї перспективи монографія має вдалу структуру, яка сприяє практичному використанню видання.

Перший розділ, присвячений успіхам і проблемам дерадянзації України, має переважно теоретичний характер та показує фундаментальні причини того, що комуністична доктрина, яка обіцяла щастя і процвітання всьому людству, принесла страждання й горе мало не його третині. Більше того, вона досі продовжує деструктивно впливати на посткомуністичні суспільства. Зокрема в монографії вказується на «залежність людини від держави, нездатність суспільства, яке вже звільнилося від диктатури, контролювати свою державу» (с.7). Треба підкреслити, що автори, попри чітку антикомуністичну настанову, не дозволяють собі зневажливо ставитися до наукової спадщини К.Маркса та Ф.Енгельса, уважаючи, що вона «посіла вагоме місце в інтелектуальній скарбниці людства» (с.8).

Варто звернути увагу на влучне спостереження фахівців, що радянська влада мала олігархічну природу. Вони використовують поняття «компартійно-радянської олігархії», яка мала політичну та економічну владу не завдяки контролю над засобами виробництва, а за допомогою політичної диктатури, що дозволяло тримати норму експлуатації на високому рівні. При цьому панування забезпечувалося тим, що у суспільстві руйнувалися горизонтальні зв'язки (атомізація), вилучалася приватна власність, яка мала б дати економічний фундамент для спротиву, і воно саме вибудовувалося під вертикаль влади. Таку форму управління автори назвали «державо-комуна», котра спиралася на владний тандем «партія – ради».

Розпад СРСР, на думку С.Кульчицького й М.Міщенко, які ввели для опису цього процесу поняття «революція розпаду», був пов'язаний із двома чинниками. Перший передбачав ліквідацію тандему «партія – ради», коли у червні 1988 р. на XIX Всесоюзній партійній конференції було ухвалено, що радянські органи мають стати справжніми владними структурами. Тим самим влада від держави передавалася атомізованому суспільству – за формою система ставала демократичною, а по суті соціум продовжував жити в координатах «держави-комуни». Іншими словами, відбувся «перехід від компартійної диктатури до радянської демократії» (с.47).

Другим чинником, що був наслідком першого, виявилася активізація національних рухів. В умовах послаблення «держави-комуни» частина компартійно-радянської номенклатури в національних союзних республіках «стала розуміти, що вже залежить не стільки від Кремля, хто б у ньому не сидів, скільки від власних виборців» (с.38). Зрештою, суверен-комуністи й узяли курс на утворення незалежної України (цей процес разом із конституційною реформою 1988 р. автори слушно назвали «революцією згори»). Але далі постановня Української держави вони називають результатом переростання «революції згори» в «революцію знизу» (с.44). Досить важко погодитися з цією тезою щодо активності українського «атомізованого» суспільства в 1990–1991 рр. Революційним проявом «знизу» можна вважати, власне, студентську «Революцію на граніті» 1990 р., яка хоча й отримала загальнонаціональну підтримку, але не переросла в масову революцію. Її наслідками врешті-решт і скористалися суверен-комуністи.

Другий розділ – «Українська держава і суспільство перехідної доби» – висвітлює динаміку 1991–2013 рр. Описуючи початковий етап, автори наводять влучне історичне спостереження: «Посткомуністичні й особливо пострадянські країни опинилися в ситуації, яка не мала аналогів у попередній історії людства. Вони змушені були просуватися методом спроб і помилок» (с.47). Тим самим вони ставлять під сумнів суспільні стереотипи та конспірологічні теорії про цілеспрямований розвал економіки на початку 1990-х рр.

Отже оновлена «партія влади», що склалася з колишньої компартійно-радянської номенклатури із залученням політиків нової хвилі, намагалася протидіяти деструктивним об'єктивним чинникам на своєму рівні розуміння, точніше, нерозуміння ситуації – вдалі кроки її вгамовували, а невдалі – розгойдували. Новим політичним явищем став конфлікт між виконавчою та законодавчою гілками влади, які за радянської системи діяли в унісон. Цей феномен набув ідеологічного забарвлення після позачергових парламентських і президентських виборів 1994 р. У Верховній Раді «контрольний пакет» отримали ліві сили, а президентом став представник промислових кіл Л.Кучма. Після майже дворічного протистояння переможцем вийшов останній, який домігся встановлення президентсько-парламентської форми правління, що й було зафіксовано в Конституції 1996 р. Це відкрило шлях для виходу з політичної та соціально-економічної кризи, який був пов'язаний із появою нового правлячого прошарку. Важко не погодитися з такою тезою авторів: «П'ятиріччя 1996–2000 рр. стало вирішальним у перетворенні України

на демократичну республіку. Однак противником лівих сил, які тяжіли до “світлого майбутнього”, виявився не народ, який все ще залишався великою мірою радянським за своєю психологією і ментальністю, а консолідовані президентською владою праві сили. На зміну радянській Україні приходила олігархічна республіка» (с.52). Далі автори висвітлили джерела формування олігархічних політичних сил, котрі показано похідними від компартійно-радянської олігархії. У виданні є окремий підрозділ – «Становлення олігархічної економіки», де, утім, більше уваги приділено макроекономічним трендам 1990-х рр. в Україні, а власне «олігархічну економіку» представлено мало.

С.Кульчицький і М.Міщенко відзначають, що олігархічна республіка, яка почала формуватися з кінця 1990-х рр., стала кроком уперед у порівнянні з радянською демократією, не кажучи вже про компартійну диктатуру. Вони, зокрема, наводять такі аргументи. Український олігархічний режим був залежним як від народу, оскільки Конституція 1996 р. була дієвим інструментом, так і від міжнародного співтовариства з огляду на експортну орієнтованість вітчизняних фінансово-промислових груп. Обидва чинники в повній мірі проявилися під час «Помаранчевій революції» 2004 р., яка не допустила узурпацію влади окремими олігархічними кланами. Однак її наслідком якраз і стало повноцінне становлення олігархічної республіки, чому сприяло й перетворення в 2004 р. політичної системи на парламентсько-президентську. Після перемоги В.Януковича на президентських виборах 2010 р. було запущено протилежний процес, який автори назвали «гвалтуванням Конституції» (с.71).

Фахівці подають невеликий опис зовнішньої політики перших двадцяти років незалежності. При цьому вони наполягають, що керівники держави балансували між Сходом і Заходом (с.85). Із контексту зрозуміло, що це критична оцінка, оскільки наведено успішні приклади європейської та євроатлантичної інтеграції країн Центрально-Східної Європи. Однак далі автори показують, що балансування було вимушеним кроком, оскільки доводилося постійно протидіяти російському наступу на українську незалежність – у питаннях кордонів, Криму, економіки тощо. Також слушно акцентується, що намагання Л.Кучми після 1999 р. посилити європейський курс призвело до низки скандалів («касетний», «кольчужний»), які збіглися з приходом до влади в Росії В.Путіна. Однак далі надто категорично вказується на «капітулянтство» Л.Кучми перед путінським режимом (с.101). Проявом цього названо приєднання до «єдиного економічного простору», а мотивом начебто було те, що український президент сподівався на підтримку В.Путіна для свого третього терміну на випадок, якщо на виборах 2004 р. «провалилися» б В.Ющенко та В.Янукович. Це досить дискусійна конструкція, яка спрощує тогочасну ситуацію й ігнорує, зокрема, таку подію, як тузлинський конфлікт, коли завдяки військово-дипломатичним зусиллям Л.Кучми вдалося припинити прямі територіальні зазіхання.

Цікавий вимір історичного процесу 1990-х рр. в Україні показаний у підрозділі «Суспільство перехідної доби: соціологічний зріз». Зокрема акцентовано увагу на наслідках, які залишила в масовій свідомості комуністична

ідеологія. Це своєрідна релігійність, ідеї соціальної рівності та ієрархії, уявлення про «прогресивні» та «реакційні» народи, «культ нещасної людини» як «єдиного носія правди і справедливості». Стосовно останнього автори слушно зауважують: «Улюблене політтехнологічне знаряддя диктаторських і тоталітарних режимів, які проголошують своєю найпершою задачею захист інтересів найбільш знедолених верств населення, але, кидаючи їм час від часу деякі подачки, зовсім не зацікавлені в тому, щоб, значно підвищивши їх рівень життя, “ліквідувати їх як клас”» (с.110). Крім того, наведено спостереження, як у суспільній свідомості негативне ставлення до компартійно-радянської номенклатури трансформувалося на початку 1990-х рр. у негатив до «ділків тіншової економіки», а наприкінці того десятиліття – до представників влади. Таким чином, коло замкнулося. Звернімо увагу на ще одне спостереження авторів: у 1990-х рр. соціологи фіксували, що українська масова свідомість наслідувала російські тенденції з невеликим часовим лагом, тоді як після 2000-х рр. вона вже демонструвала власну динаміку й окремішні від російських соціальні феномени.

Третій, ключовий, розділ – «На шляху до об'єднаної Європи» – розпочинається з опису «Революції гідності». Її С.Кульчицький і М.Міщенко трактують як «безпосереднє, хоч і віддалене у часі продовження Революції розпаду і Помаранчевої революції» (с.124). Описано події Євромайдану, окупацію Росією Кримського півострова та розгортання нею воєнного конфлікту на Донбасі. Крім подієвої історії, автори намагаються сміливо ставити й шукати відповіді на фундаментальні питання. Наприклад: «Хто вони, ці росіяни, які є нашими співвітчизниками впродовж багатьох поколінь? Чи схожі вони на росіян, які живуть у Росії? Якому громадянству вони надають перевагу – українському чи російському?» (с.150). Описано економічні процеси останніх років і розвиток відносин із «колективним Заходом».

Зауважимо, що подеколи у третьому розділі автори роблять публіцистичні та емоційні оцінки. Інколи це конфліктує зі спокійним академічним стилем і змістом попередніх розділів (наприклад, «поневолення української економіки олігархами», «озброєний до зубів клептократичний кримінальний режим колишнього зека-рецидивіста» тощо). Навряд чи від цього виграє текст. Недостатньо опрацьовано сюжет про актуальний стан великого бізнесу в Україні та його зв'язки з російським. Не витримує критики наведений перелік «сучасних» українських олігархів.

Досить цікаве спостереження авторів щодо ментального розриву українського суспільства з «російським світом». Цей процес намітився ще на початку 2000-х рр. У виданні подано соціологічні дані, зібрані в 2014–2017 рр. Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О.Разумкова щодо динаміки ставлення українців до громадян Росії, інститутів влади суміжної країни, міфологеми «братні народи», перспектив міждержавних відносин, моделі подальшого розвитку самої України (європейська, російська) тощо. Усі ці показники засвідчують, що майбутнє нашої держави дедалі менше буде пов'язане з Росією, – більшість суспільства, а головне молодь, хоче йти європейським шляхом.

С.Кульчицький і М.Міщенко намагаються дати відповідь на питання, яке місце Україна може зайняти в Європі та чи відповідають її цінності європейським? Для роздумів над цим у монографії наведено результати порівняльних досліджень цінностей «старої Європи» (Німеччина, Нідерланди), «нової Європи» (Польща), України та Росії. За детального їх аналізу вдумливий читач побачить привід як для загального оптимізму, так і для формулювання завдань подальшого суспільно-політичного розвитку.

У підсумку свого різнопланового дослідження автори роблять висновок, що з російською анексією Криму та воєнними діями на сході України перехідний період у новітній історії нашої держави закінчився. Зроблено цивілізаційний вибір, почався прискорений рух до тих європейських країн, які не були вражені «вірусом тоталітаризму» (с.232). Фахівці вдало формулюють основний виклик, який стоїть перед країною, – це актуалізоване минуле. Ззовні цей виклик генерується Росією, яка намагається затягнути Україну та планету у цілому в попередні століття, а всередині – частиною громадян і політичних сил, що на них спираються, котрі все ще не можуть відірватися від минулого, яке існує лише в них у свідомості.

Найкраща відповідь на актуалізацію минулого – вироблення сучасного наукового знання. Прикладом цього і стала розглянута нами монографія С.Кульчицького й М.Міщенко. Широке ознайомлення з нею має сприяти тому, щоб наша країна якнайшвидше переступила поріг об'єднаної Європи, ідучи не в минуле, а в майбутнє.

Володимир Головка (Київ)